

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

Shavkat Rahmatullayev

**H O Z I R G I A D A B I Y
O ‘ Z B E K T I L I
(darslik)**

**Toshkent
"Universitet"
2006**

"Hozirgi adabiy o'zbek tili" darsligi Milliy universitet "o'zbek filologiyasi" mutaxassisligi bo'yicha chop etgan namunaviy o'quv dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan ishchi dasturga amal qilib yozildi. Darslikda muallifning ko'p yillik ilmiy-pedagogik faoliyati inobatga olingan bo'lib, "Kirish", "Tovushlar tizimi", "Leksemalar tizimi", "Morfemalar tizimi", "Leksemashakllar tizimi", "Birikmalar tizimi", "Gapshakllar tizimi", "Frazemalar tizimi", "Alifbo. Adabiy yozish. Adabiy talaffuz" bo'limlaridan iborat. Darslikda hozirgi adabiy o'zbek tili hodisalari til qurilishiga tizim sifatida yondashib, o'zni bilan munozarali yo'sinda bayon qilindi. Yangicha talqin bilan yozilgan ilk darslik bo'lgani sababli kamchilik-nuqsonlardan xoli emasligi tabiiy. Darslik sifatini yaxshilashga qaratilgan fikr-mulohazalarni muallif samimiyat bilan qabul qiladi.

Mas'ul muharrir: Abduzuhur Abduazizov – O'zMU professori.

**Taqrizchilar: Azim Hojiyev – O'zR FA akademigi;
Hamidulla Dadaboyev – O'zMU professori.**

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
Oliy o'quv yurtlaridagi ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini
muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan OO'TV Vazirligining
2005 yil 12 dekabrda 264- sonli buyrug'iga binoan universitetlar
o'zbek filologiyasi fakulteti talabalari uchun
darslik sifatida tavsiya etilgan.

K I R I SH

O'quv predmetining nomlanishi va vazifasi

1- §. Til — kishilarga fikrlashuv, fikrlash quroli bo'lib xizmat qiladigan noyob ijtimoiy hodisa. Har bir til uning sohibi bo'lmish jamoaning bebaho mulki bo'lib, o'zi mansub jamoaning nomi bilan ataladi: o'zbek jamoasiga xizmat qiluvchi tilga *o'zbek tili* deyiladi. O'zbeklar o'z tilidan ko'p asrlar davomida foydalanib keladi. Dastlab og'zaki muloqotni ta'minlagan o'zbek tili keyinchalik yozma shaklda ham namoyon bo'lgan. Yozma nutqda til hodisalaridan foydalanishning ma'lum me'yorlarini ishlab chiqish zaruriyati paydo bo'lgan. Til hodisalaridan ma'lum me'yor asosida foydalanish *adabiy o'zbek tilining* shakllanishiga olib kelgan.

So'zlashuv asosida shakllanib, so'zlashuv tili bilan yonma-yon yashab kelayotgan adabiy o'zbek tili ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, taraqqiyot bosqichlari nuqtayi nazaridan *o'tmish adabiy o'zbek tili* va *hozirgi adabiy o'zbek tili* deb ajratiladi. Adabiy o'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotining har bir bosqichida ma'lum belgi-xususiyatlari bilan farqlanadi.

Ushbu o'quv predmetida o'zbek tili bus-butun holda emas, balki uning *hozirgi adabiy o'zbek tili* deb ataladigan holati bayon qilinadi.

"Hozirgi adabiy o'zbek tili" predmetining asosiy vazifasi — talabalarni shu tilning qurilishiga mansub hodisalar bilan ilmiy asosda tanishtirish, yuqori malakali filolog bo'lishi uchun poydevor hosil qilish.

Hozirgi adabiy o'zbek tilining boshlanishini belgilash haqida

2- §. O'zbek tili taraqqiyotining ma'lum bir davri ruscha yozilgan asarlarda *starouzbekskiy yazık* deb nomlanib, bu nom *eski o'zbek tili* deb kalka qilingan. *Starouzbekskiy yazık* atamasi asli rus tilshunosligidagi *staroslavnyanskiy yazık* atamasiga no'rin taqlid natijasida yuzaga kelgan: staroslavnyanskiy yazık — alohida tilning nomi, starouzbekskiy yazık deb esa o'zbek tilining oldingi taraqqiyot bosqichi nomlanadi. Umuman, bu atama tarkibidagi *eski* sifatlovchisi noto'g'ri tushunchani ("eskirgan" tushunchasini) uyg'atadi. Asli o'zbek tilining bu taraqqiyot bosqichini vaqt o'lchovini asosga olib "XIII — XIX asrlar adabiy o'zbek tili" deb atash to'g'ri. Hozirgi adabiy o'zbek tili ham davr o'tishi bilan kechagi, "eski" til bo'lib qoladi, lekin uni "eski adabiy o'zbek tili"ga qo'shib yuborish mumkin emas. Davr o'tishi bilan "hozirgi adabiy o'zbek tili"ni "XX (va undan keyingi) asr adabiy o'zbek tili" deb nomlash lozim bo'lib qoladi.

XX asrning I choragi asli oldingi adabiy o'zbek tilidan hozirgi adabiy o'zbek tiliga o'tish davri bo'lgan. Shunga ko'ra hozirgi adabiy o'zbek tilining

boshlanishini 1929- yildan — yozma adabiy til me'yorlari — imlo qoidalari qabul qilingan vaqtdan boshlab belgilash to'g'ri bo'ladi.

Til qurilishi haqida

Til qurilishi adabiyotlarda turlicha yondashib, turli izchillikda va chuqurlikda bayon qilinadi. Shu sababli ushbu darslikda asosga olingan nuqtayi nazar qisqacha bayon qilindi.

Til, lison va nutq; til birligi, lisoniy birlik va nutqiy birlik

3- §. Til murakkab qurilishga molik bo'lib, dastlab uning ikki holati — *lison* va *nutq* farqlanadi.

Lison — kishi miyasidagi til xotirasi qismida mavjud til birliklaridan va ulardan foydalanish qoidalaridan iborat boylik. *Nutq* esa ana shu boylikdan foydalanish jarayoni va shunday jarayonning hosilasi.

Lison kishi miyasidagi til xotirasi qismida mavjud mavhum hodisa bo'lib, aql bilan idrok qilinadi; nutq esa ana shu mavhum hodisadan foydalanish jarayoni natijasida yuzaga keladigan moddiy hodisa bo'lib, uni talaffuz birliklari sifatida eshitamiz (yozuvda esa ko'ramiz).

Lisonda mavjud hodisalarga *lisoniy birliklar* deyiladi; lisoniy birliklarning nutq jarayoni natijasida moddiy shakl olgan holatiga *nutqiy birliklar* deyiladi.

Har bir kishining miyasidagi til xotirasi qismida lisoniy birliklarning va ulardan foydalanish qoidalarining ramzlari mavjud, har bir kishi ehtiyojga qarab bu ramzlardan foydalanib nutq hosil qiladi.

Ayrim adabiyotlarda til bilan nutq o'zaro dixotomiya, oppozitsiya hosil etuvchi hodisalar deb qaralib, *til* ↔ *nutq* tarzida baholanadi. Aslida til bilan nutq dixotomiyasi haqida, oppozitsiyasi haqida gapirish to'g'ri emas (*dixotomiya* yunoncha *dicha* — 'ikki qismga' + *tome* 'ajratish'; *oppozitsiya* lot. *oppositio* — 'qarama-qarshi holatda bo'lish'), chunki til bilan nutq — butun bilan qism munosabatidagi hodisalar. Nutqqa muqobil holda ajratiladigan hodisa deb til emas, balki lison ta'kidlanishi lozim. Bu munosabatni chizmada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

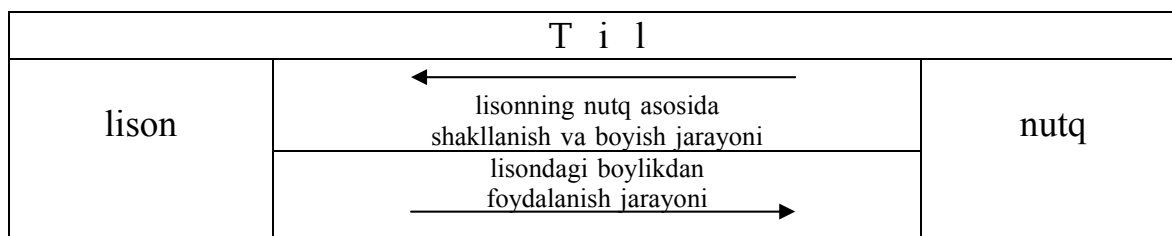
T i l	
lison	nutq

Lison bilan nutq o'zaro dixotomiya hosil etadi, lekin zidlanuvchi (oppozitiv) hodisalar emas, balki asos va hosila munosabatidagi hodisalar. Bunday

munosabatni lisondagi boylikdan foydalanish jarayonini ham hisobga olgan holda quyidagicha chizma bilan ko'rsatish mumkin:

T i l		
lison	lisondagi boylikdan foydalanish jarayoni	nutq

Til hodisasi dastlab nutqda paydo bo'ladi, takror-takror ishlatilishi natijasida miyaning til xotirasi qismida bu hodisaning ramzi shakllanadi, keyinchalik ana shu ramzdan nusxa olib nutqiy birlik hosil qilinadi. Demak, asli til hodisalari nutqdan lisonga ko'chadi va keyin-gina lisondan nutqqa olib chiqiladi. Bunday ikki tomonlama munosabatni chizmada quyidagicha aks ettirish mumkin:

Lisonda bor imkoniyatlar-gina nutqda voqelanadi, lisonning imkoniyatlari boy bo'lib, nutqda uning ma'lum bir qismi-gina namoyon bo'ladi deyishdan lison go'yo azaliy, tug'ma, mukammal degan fikr tushuniladi. Vaholanki hali tili chiqmagan go'dakning miyasidagi til xotirasi qismida hech qanday ramz bo'lmaydi; go'dak nutqni egallay boshlaganidan keyin-gina miyasida ramzlar paydo bo'ladi. Demak, lison azaliy (zot) emas, balki nutq asosida shakllanadigan, to'ldiriladigan boylik. Tilning taraqqiyoti nutq yordamida voqe bo'ladi. Har qanday yangilik, masalan, yangi leksema yasash, boshqa tildan leksema olish avvalo nutqda voqe bo'ladi, bu yangilik til taraqqiyoti qonunlariga zid bo'lmasa lisonda ramz sifatida muhrlanadi, ana shundan keyin lisondagi bu ramzdan nusxa olib nutq hosil qilinadi.

Yuqorida aytilgan mulohazalardan xulosa shuki, lisonni mutlaq, azaliy, birlamchi deb qarash asosli emas.

Tilni o'rganish, o'rgatish ham lison asosida emas, nutq asosida amalga oshiriladi, chunki bevosita kuzatishda berilgan hodisa — nutq. Nutqni kuzatish orqali til qurilishini, til qurilishining lison deb ataladigan holatini anglashga harakat qilinadi. Tilshunosning tilni kuzatish, o'rganish quroli — nutq. Tilga, lisonga xos hodisalarning mohiyati, bu hodisalar orasidagi munosabatlar nutqni kuzatish orqali aniqlanadi. Ushbu qo'llanmada hozirgi ada-biy o'zbek tilining qurilishi mavhum fikrlash yo'li bilan emas, balki bevosita kuzatishda berilgan nutqiy hodisalar tahlili asosida bayon qilinadi.